

WSTĘP

O ddajemy w Państwa ręce już szósty tom rozpraw i studiów z serii *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*¹. Tym razem przewodnim wątkiem monografii jest szeroko pojęte zjawisko mody, przejawiające się w różnych obszarach życia społecznego XIX stulecia. Monografia jest pokłosiem konferencji naukowej zorganizowanej w Olsztynie w czerwcu 2016 roku przez Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie i Instytut Historii Uniwersytetu Łódzkiego, która stała się okazją do zaprezentowania badań nad różnymi aspektami XIX-wiecznej mody przez badaczy wielu krajowych ośrodków naukowych: Łodzi, Olsztyna, Krakowa, Warszawy, Gdańska, Kielc, Torunia, Częstochowy, Lublina.

Polskie słowo moda posiada co najmniej dwa zakresy znaczeniowe. Po pierwsze określa się tym mianem zwyczaj, przejściowy obyczaj, sposób zachowania ulegający zmianom, przeciwstawny tradycji w danej dziedzinie życia społecznego. Po drugie poprzez termin moda rozumiemy opis stylu zewnętrznej prezentacji człowieka. Głównymi cechami, jakie przypisuje się modzie są krótkotrwałość, szybkie przemijanie, zmienność. Istnieją liczne koncepcje i definicje mody, z których nie wszystkie mogą odnosić się do zjawiska mody w XIX stuleciu. Współcześnie mamy do czynienia z jej demokratyzacją – w modelu kultury postmodernistycznej i wpisanym w nią mechanizmie nakręcania spirali konsumpcji spotykamy się z nieustannym kreowaniem i marketingowym lansowaniem nowych mód². Dziewiętnaste

¹ W niniejszej serii ukazały się do tej pory: *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, red. M. Korybut-Marciniak, M. Zbrzeźniak, Olsztyn 2013; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Portret kobiety”. Polki w realiach epoki*, t. I, red. M. Korybut-Marciniak, M. Zbrzeźniak, Łódź–Olsztyn 2014; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Portret kobiety”. Polki w realiach epoki*, t. II, red. J. Kita, M. Sikorska-Kowalska, Łódź–Olsztyn 2014; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Portret kobiety”. Polki w realiach epoki*, t. III, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, M. Klemper, Łódź–Olsztyn 2014; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Świat dziecka”*, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź–Olsztyn 2016.

² D. Kubinowski, „Nowy tradycjonalizm” jako postmodernistyczna awangarda, [w:] *Moda w kulturze, sztuce i edukacji*, red. W. Bobrowicz, D. Kubinowski, Z. Pakuła, Lublin 2014, s. 13–17.

stulecie dało początek temu zjawisku, ale powszechny charakter zyskało ono dopiero w wieku XX.

Według definicji socjologicznej, moda to jeden z regulatorów zachowania się jednostek w społeczeństwach nowoczesnych. Służy ona jako środek zarówno wyróżniania się z tłumu, jak i konformizmu w stosunku do wybranych grup. Georg Simmel – socjolog i filozof, który jako jeden z pierwszych podjął się opisu mody, jako zjawiska kulturowego wyróżnia „modę społeczną” i „modę osobistą”. Stwierdza, że:

Moda jest szczególną formą życia, która ma zapewnić kompromis między tendencją do społecznego zrównania a tendencją do indywidualnej odrębności³.

Moda manifestuje się więc zarówno w życiu publicznym, jak i w życiu prywatnym, wynika zarówno z potrzeby naśladownictwa, oparcia w danym kręgu społecznym, jak i z potrzeby wyróżnienia i podkreślenia swojej indywidualności.

W interesującym nas XIX stuleciu różnie definiowano modę i spotykamy rozbieżności w rozumieniu tego terminu. Analizując jedynie ówczesne hasła słownikowe i encyklopedyczne można wyraźnie dostrzec różne zabarwienie terminu „moda”, a wpływ na to miały tak poglądy społeczno-polityczne jak i indywidualny stosunek autorów do definiowanego zjawiska. Już w pierwszym *Słowniku języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego z początków XIX wieku definicja mody jest szeroko zakreślona, jako forma zachowań, najczęściej obcego pochodzenia. W modzie widziano „nowy sposób działania, wszczęty od znacznych, naśladowany przez niższych”. Zwrócono tu uwagę na przemijanie mody, za główną cechę uznano jej ulotność oraz „tyranię”⁴. W wydanym kilka dekad później słowniku języka polskiego, Erazm Rykaczewski, modą określa nowy zwyczaj w stroju, jedzeniu, mieszkaniu itp. Tu również podkreślona jest jej obca proveniencja⁵.

Z kolei w tomie XVIII jednego z pierwszych polskich wydawnictw encyklopedycznych, *S. Orgelbranda Encyklopedii Powszechnej*, modę rozumiano jako panujący w pewnym okresie styl i sposób ubierania się, a także urządzania mieszkań. Przypisywano jej charakter międzynarodowy od czasów Ludwika XIV. Modę francuską zaś uznano za modę cywilizowanego świata⁶. W *Wielkiej Encyklopedii Powszechnej Ilustrowanej* obszerne hasło

³ G. Simmel, *Z psychologii mody – studium socjologiczne*, [w:] G. Simmel, *Most i drzwi: wybór eseów*, Warszawa 2006, s. 22.

⁴ S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. II, cz. 1, Warszawa 1809, s. 130.

⁵ E. Rykaczewski, *Słownik języka polskiego podług Lindego i innych nowszych źródeł*, t. I, Berlin–Poznań 1866, s. 377.

⁶ *Encyklopedyja powszechna*, t. XVIII, Warszawa 1864.

„moda”, autorstwa lewicowego intelektualisty, prekursora polskiej socjologii Ludwika Krzywickiego, napisane zostało z antykapitalistycznego punktu widzenia. Semantyka pojęcia w zasadzie zawężona została do kwestii ubiorów i ich roli w rozwoju kapitalizmu. Krzywicki pisał:

*Moda jako tłumne naśladownictwo czynów, którym pobudkę dała osoba pojedyn-
cza lub niewielka garstka osób, jest zjawiskiem właściwym każdemu okresowi
życia społecznego. Ale napięcie tego zjawiska jest bardzo odmienne w różnych
okresach. I właśnie w ostatnim stuleciu odznacza się takim napięciem, jakiego
nie znały wieki poprzednie*⁷.

Autor hasła uważa, że moda to przede wszystkim narzędzie wyzysku w rękach wielkich przedsiębiorców – „fortel przedsiębiorców”. Adresatów mody uznaje za ofiary propagowanych stylów, a dyktatorów mody (głównie paryskich) za bezwzględnych wyzyskiwaczy, którzy manipulują społeczeństwem według z góry obmyślonego planu (modne fasony projektowane są odpowiednio wcześniej przed początkiem sezonu, a fabrykanci wykonują ubiory według tych wzorów). Dodatkowo zmienność mód, zdaniem L. Krzywickiego, zmusza społeczeństwo do marnotrawstwa – ubiory i przedmioty, które z powodzeniem powinny być użytkowane jeszcze przez dłuższy okres zostają wyrzucone, co stwarza, jego zdaniem, „koszta zbyteczne” i niczym nieuzasadnione trwonienie majątku. Odbiorcom mody również nie szczędzi pejoratywnych ocen, gdyż uznaje, że osoby poddające się modzie same wtłoczyły się w szablon, pozbawione są one refleksji i w pełni poddały się ślepemu naśladownictwu, nieraz pozbawionemu zasad estetyki⁸.

W innej z encyklopedii, wydanej już w pierwszych latach Drugiej Rzeczypospolitej, *Ilustrowanej Encyklopedii Trzaski, Everta i Michalskiego*, w definicji moda kładziono nacisk na naśladownictwo. Nie ograniczano się wyłącznie do określenia jej jako naśladownictwa ubiorów, ale też „czynów i zjawisk”. W zmienności mody dostrzegano korelacje ze zmianami psychicznymi społeczeństw i „zewnętrzne odbicie istniejących upodobań i nastrojów”⁹. W jeszcze innej encyklopedii, a mianowicie *Encyklopedii Powszechnej Gutenberga* główny akcent położono na zmienny charakter mody. Rozumiano ją szeroko, jako

*ogólnie uznawane formy kulturalne, które podlegają ciągłym zmianom. M. opo-
nowuje przede wszystkim ubiór, ale też i formy towarzyskie, tryb życia, mieszka-
nia, sztukę, literaturę, teatr i t.d. Mówi się nawet o modnych filozofach i poetach,*

⁷ *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana*, t. XLVII–XLVIII, Warszawa 1912, s. 286.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ilustrowana Encyklopedia Trzaski, Everta i Michalskiego*, t. III, Warszawa 1924, s. 559.

ale przeważnie w znaczeniu ujemnem. M. jest zjawiskiem, towarzyszącem wszelkiemu rozwojowi.

W zamieszczonym w tej encyklopedii haśle wymieniano zarówno pozytywne, jak i negatywne aspekty mody. Wśród cech niepożądanych wymieniane są: „zaborczość”, „samowola” i „bezmyślność”. Podkreślano jednak, że towarzyszy ona wszelkiemu rozwojowi, a tam gdzie ustaje rozwój – mody nie ma. W modzie dostrzegano również ważny czynnik ożywienia produkcji i konkurencji¹⁰.

W XIX stuleciu moda, jako zjawisko kulturowe reagowała na przemiany społeczne, gospodarcze i polityczne. Miała swoje centra, peryferie, strefy wpływów, odmiany. Nośnikami mody były przede wszystkim warstwy wyższe, ale czasami była inicjowana oddolnie (upowszechniała się w niewielkiej grupie społecznej). Wzrost tempa i powiększanie obszaru przepływu informacji ułatwiały jej szybsze przenikanie przez granice państw i docieranie do coraz szerszych grup odbiorców. Wzrost poziomu materialnego społeczeństw rozszerzał jej strefy wpływów. W ostatnich dekadach XIX stulecia mamy do czynienia z procesami modernizacyjnymi na ziemiach polskich: urbanizacją, rozwojem komunikacji, ekspansją gospodarki pieniężnej i narodzinami konsumpcjonizmu. Te zjawiska wpłynęły na przenikanie, asymilację i tworzenie się nowych mód w polskim społeczeństwie, o których traktuje niniejszy tom.

Z drugiej strony kwestia społecznej oceny zjawiska mody w wieku XIX wydaje się szczególnie interesująca – trudne dla Polaków stulecie postrzegamy przez pryzmat martyrologii narodu polskiego, powstań narodowowyzwoleńczych, walki o utrzymanie języka, historii, tradycji. Mamy podstawy zakładać, że sytuacja społeczno-polityczna zaważyć mogła na pejoratywnym postrzeganiu mody, która odrywa się od tradycji, podąża ku zmianie, otwiera się na obce wpływy – szkodliwe dla zachowania świadomości narodowej¹¹.

Moda należy do zjawisk kulturowych, które w ostatnich dekadach zyskują popularność w różnych dziedzinach nauki. Refleksja nad zjawiskiem i znaczeniem mody w życiu człowieka i społeczeństwa jest przedmiotem zainteresowania socjologów, filozofów, psychologów, historyków, historyków sztuki etc.¹² Ci ostatni (historycy i historycy sztuki) podejmowali tę problematykę

¹⁰ *Wielka Ilustrowana Encyklopedia Powszechna* Wydawnictwa „Gutenberg”, t. X, Kraków 1929, s. 273.

¹¹ Szerzej zob.: M. Korybut-Marciniak, „Najnowsze wymysły”, „wzory elegancji”, „fortel przedsiębiorców”? *Moda w społecznej ocenie Polaków w XIX stuleciu*, „Niepodległość i Pamięć” 2016, nr 3 (55), s. 13–35.

¹² Zob.: B. Dowgiałło, *Ubieranie się jako forma uspołecznienia. O aktualności koncepcji mody Georga Simmla*, Gdańsk 2015; *Moda w kulturze, sztuce i edukacji*, red. W. Bobrowicz, D. Kubinowski, Z. Pakuła, Lublin 2014; *Bądźmy realistami, żądajmy niemożliwego. Utopie*

zawężając zjawisko mody do zewnętrznej prezentacji jednostek i grup społecznych, co ograniczało pole badawcze do historii kultury materialnej. Rozszerzając definicję mody, przed badaczami przeszłości rodzą się nowe pytania i otwierają się nowe perspektywy.

Autorzy tekstów zamieszczonych w publikacji zaprezentowali szereg oryginalnych wątków dotyczących mody, związanych z wieloma dziedzinami życia społecznego na ziemiach polskich w dobie zaborów. Kwestie związane z modą zostały podjęte z różnych punktów widzenia: grupy społecznej, mikrohistorii, historii przypadku, zjawiska literackiego, historii codzienności, historii mentalności, kultury materialnej. Znajdujemy tu szerokie spektrum zagadnień dotyczących: mody na poszukiwania archeologiczne, mody na hipnozę i magnetyzm, mody na dobroczynność, mody na sport i spędzanie urlopu, modnych sposobów leczenia, mody na zegary i zegarki, na fotografię (także fotografię pośmiertną), na artystów-malarzy, ale również na pielgrzymki do sanktuariów. Część artykułów skupia się wokół lansowanych stylów ubioru, biżuterii oraz tematyki związanej z XIX-wiecznymi zasadami życia towarzyskiego. Nie zabrakło też omówień mody warstw niższych: robotników i urzędników. Autorzy podjęli również refleksję dotyczącą percepcji mód w różnych środowiskach, dostrzegając zjawisko oporu wobec „mody” utożsamianej z industrializacją i nowoczesnością. Zakres zagadnień poruszonych w monografii nie wyczerpuje problematyki badawczej i wskazuje na wiele płaszczyzn życia społecznego Polaków w XIX stuleciu, które wymagają pogłębionych studiów, analiz źródłowych i interpretacji.

Jarosław Kita
Maria Korybut-Marciniak

i fantazje w modzie i dizajnie, red. J. Jaworska, K. Rachubińska, A. Zborowska, Warszawa 2014; B. Dowgiałło, *Piękno według socjologów. Socjologia estetyki i estetyka życia społecznego*, „Estetyka i krytyka” 2013, nr 28, s. 43–57; M. Możdżyńska-Nawotka, *Od zmierzchu do świtu. Historia mody balowej*, Wrocław 2007; eadem, *O modach i strojach*, Wrocław 2002; A. Sieradzka, *Tysiąc lat ubiorów w Polsce*, Warszawa 2003.